

Всесвітня історія

World History

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.11>
УДК 94(460+65):338.48-44

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andriev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitaliy ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD Hab. in History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

старша наукова співробітниця кафедри
української літератури, компаративістики
і ґрінченкознавства Інституту філології
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Senior Researcher of the Department
of Ukrainian Literature, Comparative Studies
and Grinchenko Studies,
Institute of Philology,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА

молодший науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA,

Junior Researcher of the Department
of Field Committee,
Institute of Archaeology
at the National Academy of Science of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина II. Алжир. Лютий-травень 1894 р.)*

У статті продовжено розгляд і реконструкцію маршруту пішої мандрівки Михайла Бернова колоніальними володіннями Франції у Північній Африці в 1894 р. як кореспондента паризького видання «Le Petit Journal». Джерельну основу дослідження становить його праця «Испания, Алжир и Сахара» (Санкт-Петербург, 1899) і відомості столичної та колоніальної французької періодики. Увагу приділено сприйняттю М. Берновим особливостей національного характеру та способу життя народів, які населяли регіон наприкінці XIX ст. Визначено внесок мандрівника

* Стаття є другою частиною дослідження і присвячена пішій мандрівці М. Бернова Алжиром та Сахарою (у попередньому номері журналу висвітлено його подорож Іспанією) (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021).

у популяризацію пішохідних подорожей і ознайомлення широкого загалу з туристичним потенціалом Алжиру й частково Тунісу.

Ключові слова: Бернов М. О., Іспанія, Алжир, Сахара, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part II. Algeria. February 1894 – May 1894)

This article gives careful consideration to the route of Mykhailo Bernov's hiking journey through the colonial possessions of France in North Africa in 1894 while he was a correspondent for the Parisian publication «Le Petit Journal». The source basis of the study is his work "Spain, Algeria and the Sahara" (St. Petersburg, 1899) and data from French periodicals (metropolitan and colonial). Attention is paid to Mykhailo Bernov's perception of the peculiarities of the national character and way of life of the peoples who inhabited the region at the end of the 19th century. In fact, he was faced with the task of overcoming the "barrier of civilization" and he correctly identified the main "watershed" that should at least try to "cross". This is religion. Mykhailo Bernov paid great attention to acquaintance with natural objects such as deserts, mountains, Hammam-Meskutin. His visits to the monuments of antiquity – ancient Roman cities (mostly ruins of the late Roman period) – Hipon-Regia near Bonn, near Batna – Lambes and Timgad, a Roman colony on the way to Carthage – are described separately. He calls Timgad "Algerian Pompeii" – the city has survived thanks to the sands, the onset of the desert due to climate change. Mykhailo Bernov noted that the Arab, classical and general ancient monuments in Algeria are in good condition. They are not destroyed specially, not stretched, as in the "South of Russia" for building materials. Bernov carefully captures interethnic contradictions in the cultural, national, political and administrative spheres, in fact, he ignores the ways to solve these problems. Mykhailo Bernov's contribution to the popularisation of hiking and acquaintance of the general public with the tourist potential of Algeria and partly Tunisia is determined. It is shown that Bernov partially repeats the stamps and uses terminology to denote ethnonyms and social statuses, which have acquired a negative connotation in the modern world. His descriptions of many cultural, archeological and natural sites, which have significantly changed their appearance today, can be considered positive.

Key words: Mykhailo Bernov, Spain, Algeria, Sahara, hiking, travel notes.

В історії розвитку туризму кінця XIX — початку XX ст. непересічною є постать Михайла Олександровича Бернова. Загальний інтерес у середовищі Західного світу не лише до своєї історії та культури, а й до інших цивілізацій, процеси модернізації та глобалізації, формування середнього освіченого суспільного стану викликали широкий інтерес до подорожей і пізнання світу. Розвиток транспортної інфраструктури відкривав для туризму великі можливості. Утім, М. Бернов належить до тієї плеяди мандрівників, які вибрали для себе пішохідні подорожі, що давали змогу безпосередньо ознайомитися з життям різних народів, дістатися найвіддаленіших природних та історичних пам'яток.

М. Бернов — людина непересічних здібностей та долі: нащадок давнього аристократичного роду; спадковий професійний військовий; людина широкої ерудиції та поліглот; письменник, публіцист і театральний діяч. Особиста удача підштовхнула його до подорожей, а бажання слави й суспільної уваги зробило з нього публічну персону, схильну до богемного способу життя. Свої мандрівки М. Бернов доволі широко висвітлював на сторінках газет, журналів, в окремих виданнях, на публічних лекціях. У ньому поєдналися риси російського пана та європейського інтелектуала.

Свої перші подорожі М. Бернов здійснював європейською частиною Росії та Західною Європою, чим і здобув першу популярність як мандрівник. Але перед ним постали нові виклики: подорожі Іспанією та Алжиром вимагали зовсім іншої підготовки щодо планування маршруту, знайомства з культурою, мовою, релігією, етнографією, історією регіонів. Зіткнення з незвичними природними умовами — клімат, пустеля, великі морські відстані, відсутність звичних європейських зручностей (логістика, готелі, сервіс, комфорт), іноді змушували його змінювати маршрут відповідно до обставин, сезону, природних умов, місцевого законодавства, особливостей фінансового обігу, контактів з місцевими елітами та адміністраціями. Деякі подорожі видалися дуже складними — напади розбійників, бійки, пограбування, фінансові труднощі, фізичне виснаження та хвороби.

Подорожі М. Бернова важко вмістити в класифікаційні схеми сучасного туризмознавства. У французькій періодиці репортажі про його пересування вміщувалися у рубриках «Спорт» або «Хроніки подорожей», а його самого називали «marshege». Проте М. Бернов також поєднував мандрівки з просвітництвом, ознайомленням людей зі світом і заохоченням їх до подорожей. Разом з тим його діяльність мала

й комерційну складову, адже він, як, приміром, сучасні блогери, монетизував інформацію про свої подорожі.

Докладно подорож М. Бернова Іспанією було висвітлено у нашій попередній статті (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021). Реконструйовано її методами картографії із застосуванням сучасної супутникової зйомки маршруту (від французьких Піренеїв до Сахари). Метою цієї розвідки є висвітлення подорожі мандрівника територією Алжиру.

Наприкінці XIX — початку XX ст. Північна Африка й особливо її глибинні пустельні території лишалися маловідомими широкому загалу, але суспільний інтерес до цих куточків світу поступово досяг апогею. З'являлося багато матеріалів у періодичних і наукових виданнях з метою популяризувати етнографію та історичні пам'ятки цих віддалених куточків світу. Адже такі природні об'єкти та історичні пам'ятки, як гора Кіліманджаро, піраміди Гізи, річка Ніл тощо, були вже розтиражовані, публіка жадала нових вражень.

Через наближення імперіалістичного перерозподілу світу вивчення цих просторів набуває неабиякого геополітичного значення. Ці території, як зазначалося раніше, були у сфері інтересів Французької колоніальної імперії, але також викликали інтерес і в Іспанії та Німеччині. Не залишалася осторонь і Росія, яка претендувала на «спадок» занепадаючої Османської імперії, мусульманських державних утворень Північного Кавказу й Середньої Азії. В орбіті її інтересів опинилися і території Північної Африки, перш за все задля вивчення їхнього потенціалу в майбутній війні в альянсі з Францією, зближення з якою активно почалося із початком 1890-х років, що врешті-решт призвело до оформлення антинімецького блоку «Антанта» 1904 р.

Подорож М. Бернова Алжиром якраз припала на розгортання російсько-французького співробітництва у всіх сферах. Михайло Бернов був вже доволі відомим французькому суспільству завдяки анонсам у пресі. Тож його приїзд до Африки вже очікували і зробили гідний прийом.

У перших числах лютого 1894 р. після складної морської подорожі відразу по прибуттю в Оран було узгоджено всі формальні та фінансові питання М. Бернова (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 64). Поліцейський супроводив його до готелю із чудовим внутрішнім двориком у «іспано-мавританському» стилі (Бернов М. А., 1899. С. 134–35). Проте умови проживання повною мірою не задовольняли мандрівника: клімат, холод, перепади температури, загальний бруд на вулицях Орана неприємно вразили його.

Як і завжди, за можливості, М. Бернов робить екскурси у походження назв та історію різних

місцевостей. Так, Оран — арабською це спотворене «Уаран» (з берберської — «два леви»). Він відзначає, що у місті переважають французькі традиції харчування, вина є як французькі, так і алжирські, місцеві араби знають французьку, і в цілому в місті панують військові чиновники, а громадські основи суспільства не розвинені (Там само. С. 136).

На той час населення міста складало 800 тис. (зараз — агломерація 1,5 млн). Але головне почуття після омріяної зустрічі із новою реальністю М. Бернов вкладає у гасло: «Я в Африці! Я в Африці!» (Там само. С. 235).

В Орані М. Бернов побував на кваліфіковано проведеній екскурсії та відвідав місцевий Музей старожитностей (директор — Демег / Demeaeght) (Там само. С. 141–142). Наступного дня — екскурсія околицями Орана (саме до військового порту — Мерс-ель-Кібір). Зокрема, М. Бернов подивився на кілька поселень «негрів», що мешкали у жаклих умовах у «курнях» (Там само. С. 147).

Надалі окремо торкнемося сприйняття М. Берновим «негрів» (за термінологією того часу) — великої та досить розрізної групи населення Північної Африки, відтиснутої у південні (злиденні) райони арабським завоюванням. Також тоді було актуальним дисперсне розселення та трудова міграція негроїдів на більш розвинені арабські території.

Деталізувати подальші плани М. Бернова, маршрут та реалізацію задумів ми спробували на основі записок «Испания, Алжир и Сахара» (Санкт-Петербург, 1899) (рис. 1), матеріалів французької періодики (як столичних, так і колоніальних видань). Не все вдалося реалізувати вповні: у різних джерелах трапляються деякі протиріччя в окремих просторових і часових вимірах, до того ж зміст окремих подій по-різному трактувався самими М. Берновим, його редакторами й опонентами.

У статті деталізовано маршрут подорожі Алжиром та Сахарою. Алжиром називаємо Французький Алжир — частину сучасної держави Алжир, що певний час була змішаною ресурсно-переселенською колонією (заморською територією) Франції (1830–1962), до східних меж пустелі Сахара (реально — територія Тунісу, на той момент — протекторат Франції).

Алжир французи завоювали; генерал-губернатором був Жюль Камбон (1891). А Туніс — французький протекторат. 1882–1886 рр. генерал-резидентом був Поль Камбон (брат Ж. Камбона). Можна припустити, що зміна маршруту М. Берновим після Біскри і неспроможність заглибитися в Сахару на територію Тунісу серед іншого зумовлені тим, що дозвольні документи на пересування він отримав в Орані.

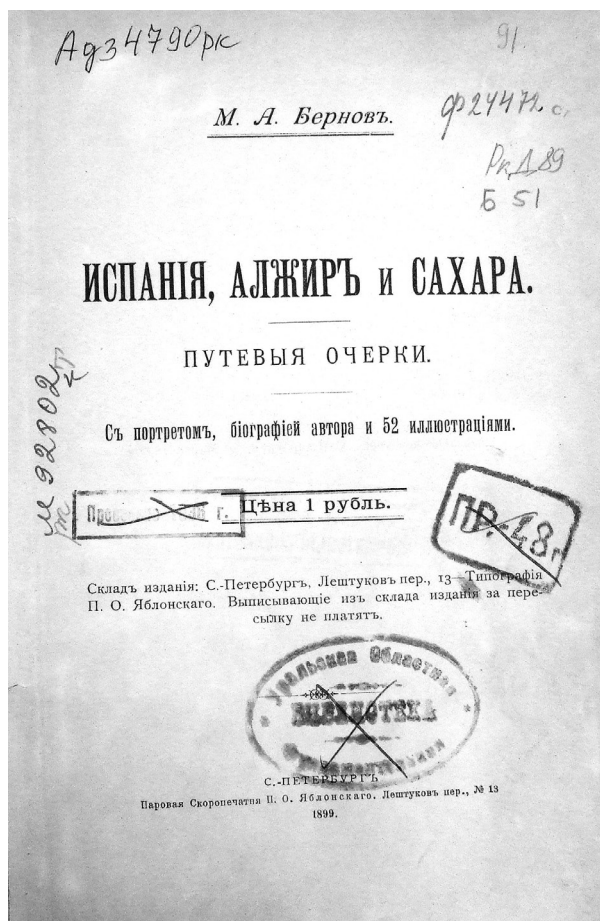

Рис. 1. Титульна сторінка видання Бернов М. А. Испания, Алжир и Сахара (Санкт-Петербург, 1899 р.)

Однак зазначимо, що на опублікованій раніше карті-схемі маршрут Алжиром і Сахарю вказано схематично (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 62). М. Бернов намагався мандрувати пішки, почасти старими чи мало-відомими шляхами, хоча великі міста Алжиру були вже поєднані ланцюгом залізниць і хороших шосейних доріг (Бернов М. А., 1899. С. 63). Іноді він повертався до деяких місцин, раптово змінював маршрут (на сьогодні це важко ідентифікувати використаними у статті методами). Залізницею М. Бернов скористався на шляху від Батни до Біскри й подолав ще кілька невеликих відстаней, також іноді вдавався до пересування омнібусом чи верблюдом.

Отже, маршрут М. Бернова був таким: Оран — Тлемсен (із відвідуванням руїн Мансура, близьких поселень Сіді-бу-Медін (мечеть і гробниця святого XIII ст. та Сіді-бель-Аббес) — повернення в Оран — Бліда — Алжир — на шляху до Константини зупинився у Сетіфі (змінив маршрут) — Батна (відвідав околиці: Ламбес (Ламбасіс) та Тімгад / Тамугаді / Тамугас) — Біскра — Гельма (відвідав Хамам-Мескутін) — Константина — Філіпвіль (порт Константини

у затоці Стора) — Аннаба (до 1962 р. — Бон) — далі пароплавом до порту Сет на європейський континент. Потім — потягом на Париж.

Загалом пересування суходолом Північною Африкою (Алжир і частково Туніс) склало приблизно 1960 км. Більшу частину подорожі М. Бернов здійснив пішки (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 63).

Як вже зазначалося, за матеріалами наявних джерел важко синхронізувати подорож М. Бернова у часі. В Орані, за публікацією у паризькій газеті «Le Petit Journal»¹, він мав з'явитися у перших числах лютого, а 10 лютого сповіщалося, що мандрівник вже певний час мешкає в Орані у комфортабельному готелі².

М. Бернов проходить у «Le Petit Journal» під титулатурою «Notre conferère russ M. Michele de Bernoffe», тобто він був позаштатним дописувачем у популярному журналі, інформував публіку про свої подорожі і враження. Нагадаємо, що це видання у той час мало тираж понад 1 млн і поширювалося не лише у Франції.

В Орані М. Бернов перебував кілька днів. У Гельмі він був 27 березня 1894 р.³, у Боні 27 квітня⁴.

Оскільки оглядини самого Бону та античної пам'ятки Гіпон-Регій поблизу не могли тривати в часі надто довго, то передбачувано, що приблизно на середину травня 1894 р. М. Бернов вже був у Парижі.

Зрозуміло, що якщо в Алжир він приїхав ще й як кореспондент газети із певними обов'язками, то це вплинуло на його діяльність. «Інстинкт мандрівника», величезний досвід та інтуїція завжди легко давали йому змогу на місці знаходити пошту та інші об'єкти інфраструктури (Бернов М. А., 1899. С. 174–175).

Деякі ілюстрації у книзі М. Бернова не ідентифіковано. Частина з них — фото відомого московського фотографа і гравера П. Метцгера (встановлено за підписом автора).

Також під час подорожей Алжиром М. Бернов продовжував свою лекторську діяльність, що давало йому можливість не лише підтримувати контакти з місцевим культурно-науковим середовищем, представниками адміністрації та еліт, а й давало певну фінансову допомогу. Про лекції він домовлявся як заздалегідь, так і по прибутті у певне місто, налагоджував контакти з адміністрацією та науковцями. Інколи у нове місто М. Бернов ішов уже із «рекомендаційними листами» від представників еліт і адміністрації, з якими познайомився у попередньому місті, справивши на них гарне враження.

¹ Le Petit Journal. 03.02.1894. P. 1.

² Le Petit Journal. 10.02.1894. P. 1.

³ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

⁴ Le Petit Journal. 28.04.1894. P. 1.

Лекції в Алжирі він прочитав у Орані, Бліді, Алжирі, Біскрі, Сетіфі, Гельмі, Філіпвілі, Боні тощо. М. Бернов домовлявся з місцевою владою або гімнастичними чи науковими товариствами, закладами культури — відповідно йому надавалося приміщення мерії, театру тощо. Зазвичай лекції мали успіх, була присутня адміністрація, розповідь супроводжували овації та квіти; іноді лекції повторювали за кілька днів на запрошення різних організацій. Основна тематика — його подорожі Європою, також народи Росії, бо саме це цікавило місцеву, переважно франкомовну публіку.

Однак основними цілями подорожі М. Бернова Північною Африкою було знайомство з місцевим населенням і традиціями, трансляція та адаптація своїх вражень для сприйняття європейською публікою. У щирому бажанні порозумітися і ознайомитися із місцевими культурами ми також не можемо йому відмовити.

У цій частині статті за проблемно-тематичним принципом викладено враження М. Бернова від способу життя, побуту, поведінки та побудови міжнародних відносин різних мешканців Алжиру — арабів, французів, євреїв, «примітивних народів», відтиснутих у напівпустельні та пустельні регіони; аналіз знайомства із пам'ятками культури та археології, унікальними природними об'єктами; загальні враження й туристична привабливість регіону.

Хоча М. Бернов і мав величезний досвід знайомства із народами, які населяли європейський континент, зокрема й з «маврами» в Іспанії, йому важко було порозумітися з арабами (і навпаки): клімат, природа, їжа, релігія — тут усе «зовсім інше, нічим не схоже на своє». Фактично перед ним стояло завдання подолати «цивілізаційний бар'єр», і він правильно визначив основний «вододіл», який треба хоча б спробувати «перейти». Це релігія.

М. Бернов, готуючись до подорожі, використовував Коран у французькому перекладі відомого дипломата, сходовознавця і викладача Альбера де Біберштейна-Казимірського (1840) (*Le Koran...*, 1844). Причому близько 100 сторінок цієї книги складала фахові коментарі (перевідалася кілька разів). Хоча треба зазначити, що з цього видання у 1864 р. було зроблено К. Ніколаєвим переклад російською, що теж витримав кілька видань і сприяв ознайомленню з ісламом широкого російськомовного загалу (1988 р. вийшло друком репринтне видання 1876 р.). Чому саме перше французьке видання стало основним для М. Бернова — важко сказати. На території Французького Алжиру, можливо, це було раціонально, враховуючи поліетнічне, переважно франкомовне та арабомовне середовище. Також ґрунтовне ознайомлення з Кораном у подальших подорожах Кримом, Кавказом і Середньою Азією

(Бернов М. А., 1896) чимало допомогло йому в різних життєвих ситуаціях і намаганні зрозуміти місцеві культури. Головне, що М. Бернов чітко усвідомив: «...бути у мусульманській країні, бажати вивчити побут араба і не мати уявлення про Коран — неможливо» (Бернов М. А., 1899. С. 128).

Коран М. Бернов цілком справедливо схарактеризував і як моральний кодекс, і як закон, і як практичне керівництво у реальному житті араба, що передбачає щонайменші подробиці життя. Він вважав, що без розуміння особи Магомета і тексту Корану неможливо розгадати хід думок, стиль мислення, екзальтованість, чуттєвий темперамент, войовничість, особливості повсякденних пріоритетів земного життя (їжа, лінощі, жінки та інше) пересічного араба (Там само. С. 133).

Передусім М. Бернов виокремив те місце в Корані, де Магомет заповідає правовірним надавати допомогу рідним і близьким, сиротам, бідним людям, а також (мабуть, це варто підкреслити) мандрівникам (Там само. С. 130).

Він так засвоїв основний принцип спілкування з арабами: «Не чіпай нашої релігії і наших жінок» (Там само. С. 145).

Ставлення до жінок у традиційних арабських родин, за спостереженнями М. Бернова, мало деякі відмінності у різних містах відповідно до сили впливів європейської культури й оточення, статусу й статків родини. Взагалі він зазначав, що дружини піддаються жорсткій експлуатації з боку чоловіків, рано старіють, і тому останні «змушені» брати собі нових дружин. Спроби ближче ознайомитися з сімейним життям арабів не мали успіху. Як-от, у Тлемсені, доволі великому й багатому місті, М. Бернов виявив бажання у супроводі зятя місцевого мера (корсиканця) подивитися на арабські побутові традиції, тому його запросили до будинку багатого араба. Там мандрівник ознайомився із місцевою кухнею (в основному пригощали різними стравами на основі кус-кусу), йому показали саму будівлю. Але трьох своїх дружин чоловік замкнув на ключ у віддаленій частині господи (Там само. С. 14).

Також М. Бернов пояснює акумуляцією практичного досвіду життя вимогу голити голову й не залишати її непокритою на сонці (Там само. С. 128).

Національний костюм арабів у цілому сподобався М. Бернову — він є і практичним щодо природних умов, і гарним, і складним і відповідає вимогам релігії (Там само. С. 125–127).

Позитивне враження на М. Бернова склало поширення грамотності серед арабського населення, успіхи навчання у школах «джама». Він писав: «Їх треба визнати у цьому відношенні вище нас, росіян» (Там само. С. 145). Відмітив мандрівник, що у Тлемсені крім мечеті є і франко-арабська школа (Там само. С. 147).

М. Бернов відзначає негативне ставлення французької адміністрації та французів-поселенців до арабів: «...араби — найперші зрадники, ...фальшиві до неможливості», «коли йому щось треба, він виявить себе таким хорошим, що начебто краще за нього немає нікого на світі. Вони хитруни і намагаються пристосуватися до іноземців, особливо до французького начальства..., але ми знаємо, що він лукавий, брехливий та мстивий» (Там само. С. 150), «кожен араб в душі ненавидить нас... навіть всиновлені араби можуть вбити і пограбувати своїх прийомних батьків» (Там само. С. 152).

М. Бернов відзначає, що у великих містах араби змушені вчити мову та сприймати французькі традиції — хоча Франція володіє цією територією лише 50 років! Підпорядкування тубільців є вимушеним — силою переваги цивілізації.

М. Бернов стоїть перед складною моральною та логічною дилемою, адже як можна бути суддею між «переможцем і переможеним». Наприклад, як розмовляти із французами, що вважають Ельзас і Лотарингію завойованими Німеччиною (привласнення чужого), а завоювання Алжиру та придушення повстання 1872 р. — боротьбою із піратством у Середземному морі.

У розмов із місцевими французами-колоністами М. Бернов зрозумів, що вони наповнені відчуттям своєї місії в Африці — виховати «тубільців», надати їм свої «права». Але навіть натяку на таке «об'єднання» він не побачив (Там само. С. 172).

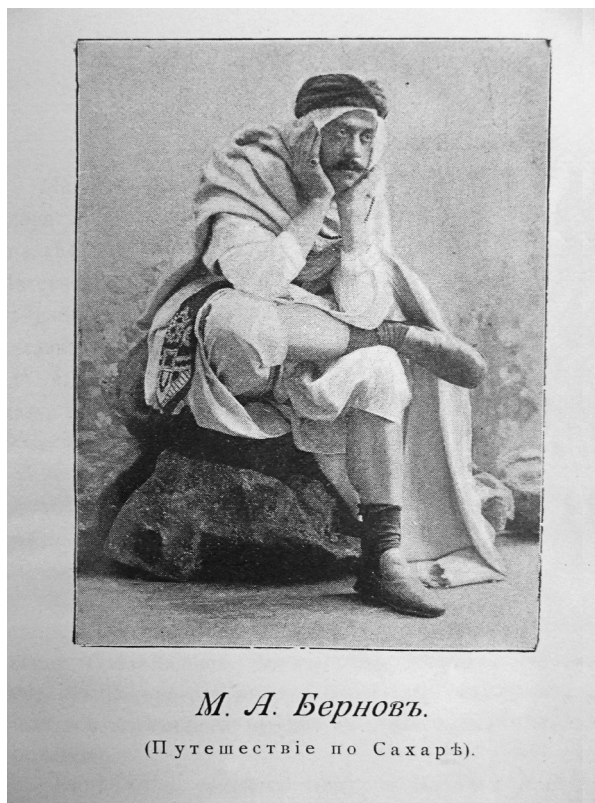
Загальне враження подорожнього про алжирські міста стандартне — «верхнє місто» — європейське («нове»), а «нижнє» — «тубільне» («старє») («етнографічна виставка») (Там само. С. 226).

Дуже колоритно описав він життя арабської частини класичного алжирського міста на прикладі Біскри, де перед подорожжю до Сахари завжди багато туристів (хоча готелів лише три). Вдень найбільший інтерес — ринок, увечері — відома вулиця Улед-Наіль (Там само. С. 202–203).

Араби, зазначив мандрівник, за своєю природою торгаші, торгівля для них і розвага, і засіб існування. Ринок — центр суспільного життя чи то клуб, як для нас (Там само. С. 202–203).

На отриманні за лекції у місцевому клубі гроші М. Бернов врешті здійснив свою мрію — придбав справжній арабський одяг (рис. 2). У Біскрі ж на ринку купив верблюда, тубільну «балалайку» та спеціальну дощечку для вивчення «арабчатами» строф Корану і здійснив свою *idée fixe* — винайняти «арабчонка», а краще негра (Там само. С. 224).

Ввечері він обійшов більшість місцевих кав'ярень, де тубільні жінки виконують неповторні місцеві племінні танці (вулиця Улед-Наіль) (Там само. С. 207).

М. А. Берновъ.
(Путешествіе по Сахарѣ).

Рис. 2. М. Бернов в арабському вбранні
(Бернов М. А., 1899)

Авантюрною виглядає нічна прогулянка по казино Біскри у костюмі араба (бурнус, чалма, чотки). На нього звернули увагу місцеві поліцейські й доправили у відділення. М. Бернову запропонували довести, що він іноземець, показавши голені (без сонячної засмаги). Питання було вирішене демонстрацією ніг, допомогло і знайомство з мером (Там само. С. 213).

В Алжирі М. Бернов знайшов всі ознаки європейського життя — залізниця, телефон, телеграф, газети, наукові товариства тощо. Але все це існує у тісному сусідстві з місцевим способом життя, що майже не змінився за останні кілька століть (Там само. С. 171).

Які тільки не трапляються забобони та абсурдні вірування у арабів, підкреслив подорожній. А уряд поважає їхні релігійні вірування й бере до уваги навіть у судових справах (Там само. С. 150). На гробницю марабу (святого) XIII ст. Сіді-бу-Медіна приносять дари навіть від французьких сановників (таку увагу дуже поцінують мусульмани) (Там само. С. 158).

Марабу були дуже поважні особи і в реальному житті. М. Бернов спостерігав це у лазнях Тлемсену — як ставилися араби-курці кіфу (різновид канабісу, пилоч коноплі) до «блаженного негра», визнаного за такого святого (Там само. С. 154).

І ще приклад забобон, що пояснює поширення левів на міських площах: тричі жінка має

перестрибнути через лева, щоб завагітніти (але лев старий, німецький, підсліпуватий і беззубий). М. Бернову це нагадало «російський» звичай — але там фігурував ведмідь (Там само. С. 220).

Критично поставився мандрівник до сільського господарства, яким воно є у арабів. Ґрунти родючі, але місцеве населення не докладає достатньо зусиль, реманент застарілий. За певних умов вони могли б забезпечувати фруктами, вином, хлібом не тільки Європу, а й Росію!

Особливий інтерес для М. Бернова становлять пам'ятки арабської культури й архітектури, хоча він вже бачив величні пам'ятки мавританського стилю в Іспанії. Мандрівник відвідує руїни мечеті у Тлемсені та навколишні пам'ятки: руїни Мансура (рис. 3) та поселення Сіді-бу-Медіна (де, власне, і розташована гробниця святого).

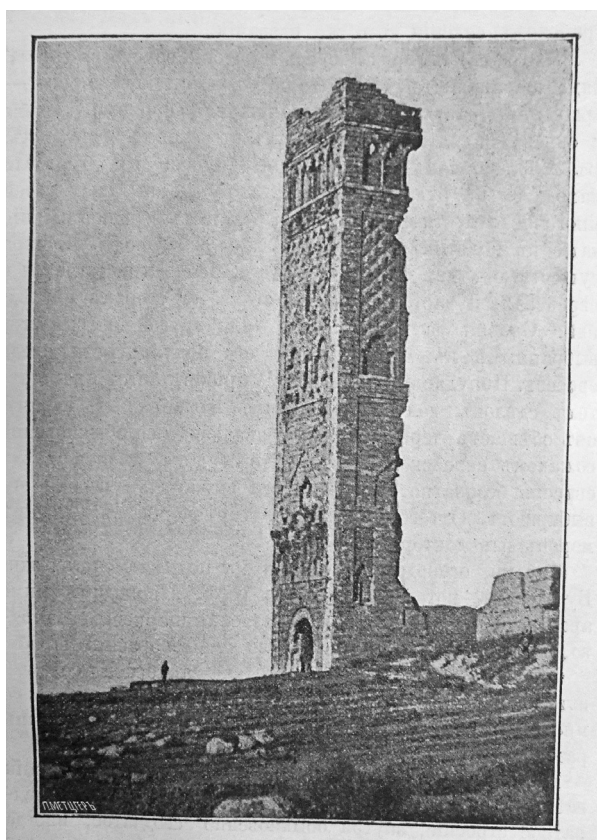

Рис. 3. Руїни Мансура (Бернов М. А., 1899).
Фото П. Метцгера

Уважно спостерігав М. Бернов і за місцевими французами — адміністрацією, військовими, колоністами та іншими. Не дивлячись на його загальну «любов» до Франції та всього французького, він помічає, що господарське освоєння регіону потребує більших зусиль та ініціативи, характер колоністів явно скаредний — на противагу «широкій душі» арабів, а місцева адміністрація складається переважно з тих, кому не вдалося зробити кар'єру у Франції. Осіли в Алжирі й ті французи, що з різних причин розірвали соціальні

та родинні зв'язки із батьківщиною та сприймали Алжир як певне заслання. Під час своїх пересувань Алжиром М. Бернов зустрічав й інших французів, що мандрували, наприклад групу «поташів» — вихованців французьких лицейів (які, до речі, сміялися над вбранням Бернова-біцикліста, тоді він ще не придбав арабського вбрання) (Там само. С. 168).

Головною рисою французького характеру мандрівник вважав те, що вони не лицемірні (що, мабуть, також акцентується у порівнянні з арабським населенням) (Там само. С. 174).

Щодо французького панування в регіоні М. Бернов висловлює свої думки, а також почуті від місцевих французів аргументи. Так, у Константині під час подорожі омнібусом француз-колоніст висловився, що звик заробляти карбованець на карбованець, тому Алжир не витримує конкуренції. Якби тут задовольнялися меншими зисками, то господарство було б спроможним розвиватися (Там само. С. 167).

Французи, на думку М. Бернова, лише здаються лібералами й гуманістами, вони не жаліють злочинців і часто вдаються до смертної кари. З Франції кат Дейблер із гільйотиною завжди перебуває у «відрядженнях» до Французького Алжиру. Також, зазначає мандрівник, «не завжди, де прогрес — там і гуманність». Власне, для арабського населення є окремі в'язниці та свій кат. Найбільша в'язниця розташована в Ламбесі (Там само. С. 192).

«Le Petit Journal» у великій передовиці зазначала, що кореспондент М. Бернов під час мандрів Алжиром рапортував про «нашу чудову африканську колонію» не у «блакитному кольорі»⁵. Мабуть, це додавало «пікантності» репортажам М. Бернова і подобалося читачам.

На окрему увагу заслуговують відвідини М. Берновим на зворотному шляху з Тлемсену до Орану невеличкого містечка Сіді-бель-Аббес — резиденції полку Французького іноземного легіону в Алжирі на північному заході колонії. М. Бернов спеціально завітав до тієї місцини: він шукав свого тимчасового попутника в пішій подорожі з Петербурга до Парижу Петра Кунта. Там його впізнали, бо читають французькі газети. І М. Бернов водночас вислухав від деяких французів та поляків (їх багато було у складі Легіону) окрім хвали за свої спортивні успіхи й претензії за інцидент у його паризькому салоні із поляком С. Падлевським, який вбив російського генерала М. Сільверстова (проявив себе як гнобителі польського визвольного руху на теренах Російської імперії) (Андреев В. М., Андреева С. С., Каряка О. В., 2021. С. 60).

Ще гірше на його візит відреагувала місцева франкомовна газета «Le Progrès de Bel-Abbès»

⁵ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

від 17 та 18 лютого у рубриці «По гарячих слідах»: місцеві та адміністрація не порозумілися із М. Берновим щодо організації «конференції» (він запросив завелику платню — 50 франків)⁶. Причетність до казусу із С. Падлевським (а саме звинувачення М. Бернова у наданні повної інформації французькій поліції у Парижі, що він нічого не зробив задля порятунку С. Падлевського і тому не вартий «потискання руки») ще раз нагадали йому в публікації за 1 квітня⁷. І надалі подорож М. Бернова Алжиром і поява в Тунісі висвітлювалися у цьому виданні лише у негативних конотаціях. Він зображувався як «авантюрист», який лише штучно створив свій образ мандрівника та ерудованого лектора⁸.

Відвідини столиці Алжиру підкреслили наявність французької присутності (Там само. С. 174–175). Жінки більш відкриті, багато французів, італійців, греків, цілі колонії англійців, туркосів (нащадки турків). Там перебуває і російський консул, резиденція якого являє собою маєток російського пана й східного султана одночасно. Маєток був у «повному параді» — очікували приїзд російського цесаревича.

У столиці Французького Алжиру (м. Алжир) увагу мандрівника привернули чудові сади резиденції Жюля Камбона — генерал-губернатора (1891) та кардинала Шарля Лавіжері — покійного духовного лідера впливового католицького ордену «Білі отці» — Місіонери Богоматері Африки й Алжиру (місіонерське товариство апостольського життя, рік заснування — 1868).

Як це часто буває, місто поділяється умовно на дві частини — «європейську» (в Алжирі — центральний бульвар Республіки нагадує центр Парижу) та «арабську» (М. Бернов із зацікавленням відвідав у супроводі племінника консула відомий арабський квартал Казба) (Там само. С. 174–175). У Казбі він спостерігав танці місцевої секти «дервішів, які крутяться», яку французи спочатку заборонили, але згодом дозволили на догоду туристам (Там само. С. 178–180). Аналогічне дійство М. Бернов спостерігатиме у Бахчисараї.

Дуже часто із французами мандрівник розумівся на основі спільних антисемітських поглядів й антисемітської політики як Франції, так і Росії, а також на ґрунті геополітичного зближення своїх країн. Він завжди при нагоді демонстрував своє захоплення всім французьким і знання культури Франції.

⁶ Le Progrès de Bel-Abbès [«puis» de Sidi-Bel-Abbès]. Journal de l'arrondissement de Sidi-Bel-Abbès. 17.02.1894. P. 1; Ibid. 18.02.1894. P. 1.

⁷ Ibid. 01.04.1894. P. 2–3.

⁸ Ibid. 08.04.1894. P. 1; Le Progrès de Bel-Abbès [«puis» de Sidi-Bel-Abbès]. Ibid. 22.04.1894. P. 2.

Окрім французів М. Бернов натрапляв на багато компактних поселень італійців, мальтійців, корсиканців тощо. Але велику роль у місцевому політичному житті, підкреслив він, відіграє «єврейська партія».

В Алжирі, за висновком М. Бернова, ненавидять євреїв. Він вживає етнонім «жид» для позначення єврейського населення на території Алжиру — у ті часи це було прийнятно для російської та більшості мов Східної Європи.

Араби запевняли його, що до французького панування вони відчували себе господарями, «жиди» поступалися дорогою та повинні були оселятися в окремих кварталах, — зараз же вони «перші хазяї». Французи теж не приховують свого ставлення — називають їх «sette sal race» («ця нижча раса»), вважають, що їхній бізнес побудовано на обмані й саме тому розбалансовано всю фінансово-банківську систему країни. У деяких містах Алжиру із «середньою» чисельністю городян, на думку подорожнього, єврейське населення складає половину (Там само. С. 241).

У Біскрі М. Бернов спілкувався з попереднім мером — археологом-арабістом, який радив йому не контактувати з новим мером-євреєм і взагалі не ходити до «жидів» (Там само. С. 224). Євреї (чоботарі, лікарі, торговці) та араби — вороги, живуть у різних кварталах, у кожному місті дві партії — єврейська та арабська. Зазвичай на виборах перемагає єврейська партія через свою згуртованість і внутрішні зв'язки (велику роль у згуртуванні відіграють лікарі й рабини) (Там само. С. 156).

У Біскрі М. Бернов відвідував єврейське кафе, йому там видалося брудно і не смачно. Він підкреслив великий інтерес до єврейок арабських чоловіків, які пояснювали: «Наша релігія забороняє нам їсти з єврейками і любити християнок, але ми можемо їсти з християнками й любити єврейок» (Там само. С. 210–211).

Знов-таки зауважимо, що у Глемсені М. Бернов опинився у центрі протиріч «французької» та «єврейської» партій у боротьбі за крісло мера: нещодавно (половина із 24 тис. населення араби, 7 тис. — євреї) перемогла французька партія, і М. Бернов у супроводі зятя мера, співробітника банку, відвідав арабські народні гуляння, ознайомився з релігійними пам'ятками, з побутом арабів. Але так само він приділив увагу і єврейській громаді міста (Там само. С. 150).

На шляху до Константини М. Бернов зупинився у Сетіфі — невеличка субпрефектура із переважно єврейським населенням. Готель вразив його відсутністю смаку. Там він зустрів євреїв із Росії, побачив, як місцеві у всьому допомагають приїжджим (Там само. С. 188).

М. Бернов зазначав, що перед подорожжю до Північної Африки спеціально не вивчав етнографію, щоб скласти власне неупереджене враження

про місцеві народи. Але якщо з французами, арабами та іншими він вже контактував під час пересувань Європою, то кабіли стали для нього справжнім відкриттям. Це місцеве давнє населення, нащадки берберів. Їхній антропологічний тип відрізняється від арабського — багато блондинів і рудих, є з блакитними очима (Там само. С. 189).

Сподобався йому місцевий одяг бурнус — плащ з вовняної тканини з каптуром. Спостерігав він і «дуари» — вид поселень кочових арабів із кількох наметів. Це люди дуже бідні, напівголодні та напіводягнені, дуже брудні. Але вони не викликали відрази у мандрівника, бо в них були добрі очі та посмішка. А головне, вони всім, що є, діляться із подорожніми (Там само. С. 196). Цікавий опис жінок залишив М. Бернов: «Вони повністю розфарбовані і татуйовані, в балахоні із строкатими стрічками, на грудях люстерко й багато намист, волосся заплетене в дрібні коси» (назвав їх «опудалами») (Там само. С. 198).

Велику увагу приділяв М. Бернов знайомству із природними об'єктами. Звісно, у Північній Африці — це пустелі. Але клімат виявився для нього занадто суворим. Вивчаючи околиці Батни (Ламбес і Тімгад — пізньоримські пам'ятки), він дуже страждав від холоду та фізичного виснаження і в результаті захворів. Мандрівника непритомним знайшов і викинував араб, якого М. Бернов назвав «Мхамед» і був йому дуже вдячний (Там само. С. 198) за те, що той обігрів гарячим камінням, нагодував куркою, на собі переніс на зворотний шлях і не взяв ніякої подяки, бо ідентифікував М. Бернова як бідного («мескін»), хоча той давав йому золотий. Єдине, що попросив Мхамед, — написати йому коли-небудь листа.

У Біскру з Батни можна було б подолати відстань пішки, але ця пустельна місцевість (її називають «цариця пустелі» — *reine du désert*, початок Сахари) дуже сувора: влітку плюс 50–60 градусів за Цельсієм і рідко обходиться без холери; багато хворих на сухоти. Тому М. Бернов вибрав залізницю (Там само. С. 200).

З Біскри він зробив кілька радіальних походів до відомих місцин. Мандрівник прийняв сірчані ванни (діставався углиб пустелі на омнібусі разом із туристами зі США, Франції і Японії) (Там само. С. 212). Наступного разу він оглянув Ландонський сад (маєток Ландона, родини одного з найбільших землевласників Алжиру) й оазу — руїни Казби, де 1844 р. араби зазнали великої військової поразки від французів (власне, на той час це й був справжній початок Сахари) (Там само. С. 213). Інший маршрут — на верблюді разом із провідником мандрівник відвідав оазу Сіді-Окба (назва на честь відомого проповідника) (Там само. С. 220).

Побував М. Бернов і на відомій природній пам'ятці Хамам-Мескутін (з араб. «Купальня проклятих»). Вранці, найнявши провідника, здійснив цікаву екскурсію на цю унікальну пам'ятку — геотермальні джерела, милуючись пейзажами, що утворилися внаслідок впливу мінеральної води й навколишнього середовища.

На окремих сюжетах заслуговує історія про взаємини М. Бернова зі своїм слугою «негром Бельером». У Біскрі М. Бернов винайняв як слугу чорношкірого хлопця, що народився у Тімбукту (Малі). Років йому було близько п'ятнадцяти. Він навчався у французьких місіонерів на Мальті, знав мову, основи християнства, був охрещений і навіть дотримувався посту. Від місіонерів юнак утік через погане харчування та використання на важких сільськогосподарських роботах. Він мріяв побачити Францію. Хлопець сподобався М. Бернову: «Зуби білі й рівні, як перли, доброзичлива посмішка, добрі очі» (Там само. С. 230).

М. Бернов викупив боргові зобов'язання Бельєра (Nicolas Bel'heire, скоріш за все, справжнє його ім'я було Белхайр), який був винен хазяїну нічліжки, надалі він склав у місцевого комісара договір щодо найму двома мовами — французькою та арабською (Там само. С. 230).

«Le Petit Journal» підкреслювала, що М. Бернов не демонструє свою зверхність над «своїм придбанням — “негром”», що є «надзвичайно інтелігентно»⁹. За текстом «Записок» і публікацій в пресі дозволимо зробити висновок, що це не зовсім було так. Спочатку М. Бернов вважав хлопця за «чудове придбання», але згодом у Бельєра виявилось чимало вад¹⁰. Так, приміром, він зневажливо відгукнувся про лекцію М. Бернова та європейський театр, був дуже лінивий, вживав алкоголь тощо (Там само. С. 235). «Назвати його твариною неможливо, але й людиною теж... Це середня, перехідна форма між людиною та твариною», — писав М. Бернов (Там само. С. 231).

У Біскрі Бельєру, на його смак, придбали європейське вбрання, з приводу чого М. Бернов зазначив, що «негри в Парижі так само вдягаються якось чудернацько, полюбляють червоні краватки, шарпетки тощо». Автор вдається до широких і, як на сьогодні, некоректних узагальнень: «Японці та негри — дві нації, що полюбляють вдавати з себе мавп» (Там само. С. 231).

На шляху до Гельми мандрівники заночували на фермі в Хамам-Мескутін. Вночі на них напала якась банда (М. Бернов ідентифікував розбійників як мальтійців). Під час інциденту слуга втік, а його хазяїна побили і ледь не пограбували. Після повернення в Гельму М. Бернов написав заяву прокурору й губернатору Алжиру (Там само. С. 235).

⁹ Le Petit Journal. 28.03.1894. P. 1.

¹⁰ Ibid. 26.04.1894. P. 1.

Незабаром слуга став обтяжувати свого хазяїна. Важко було прогостувати Бельєра, особливо під час подорожей. Ковбасу йому купував на метри — метр на день! До того ж той під час вживання алкоголю почав виявляти агресію і М. Бернову доводилося застосовувати до нього фізичну силу (Там само. С. 244).

Щодо майбутньої долі Бельєра, то Франція йому не сподобалася. Переважно він служив у М. Бернова — приблизно пів року — і планував назбирати грошей на зворотну подорож (Там само. С. 244). Влітку 1894 р. французька преса сповіщала про стурбованість месьє де Бернова, адже його Бельєр зник на кілька днів. У рубриці «Відгомін подорожей» «Le Petit Journal» у замітці «Un nègre perdu» було оголошено його пошук¹¹.

Серед іншого загадувалося, що слуга отримував платню у 75 франків на місяць. Утім, незабаром Бельєр повернувся і пояснив, що хотів мати можливість «розпорядитися заробленими грошима»¹².

М. Бернов врешті-решт влаштував його кучером до багатого промисловця в передмісті Клермон-Феррана. Бельєр став справжнім франтом, носив масивний ланцюжок, каблучку, краватку, залицявся до місцевих жінок (Там само. С. 244).

Після події в Хамам-Мескутін і написання скарги до губернатора по поверненні в Гельму М. Бернов натрапив на неоднозначну реакцію з боку місцевої адміністрації, суспільства та преси. 29 березня 1894 р. його лекцію у місцевому Фехтувальному товаристві оцінили як сумнівну, хоча французьку як відмінну¹³. Навіть після виїзду М. Бернова до Франції тривав розгляд скарги, і не всі однозначно схилилися на його користь у бітці з паном Клаустром¹⁴.

М. Бернов вирішив скоротити свій маршрут і взяв курс на Філіпвіль (потягом) (фактично це гавань Константини), до Бону дістався пішки і далі рушив до Європи. Сам М. Бернов пояснював це виснаженням від вражень та важкістю подорожі: «...спочатку ви всім цікавитесь, просто захиляєтеся новизною вражень, всі негаразди, злидні вам не завада, але раптом ви починаєте охолоджуватися» (Там само. С. 235).

Міста Філіпвіль та Бон (сучасна Аннаба) здалися йому схожими на південну Швейцарію — чисті, зелені та сучасні, адже були нещодавно збудовані. У передмісті Філіпвіля М. Бернова зацікавив маєток Ландона, який був «схожий і не схожий» з його ж маєтком поблизу Біскри.

Володіння нагадали мандрівнику Флоренцію та Неаполь; його вразили садиба господаря, ручний лев та річка Саф-Саф, що протікала через увесь маєток (Там само. С. 239).

Перебування М. Бернова у Боні залишило по собі неоднозначне враження. Місцева преса під час і після від'їзду мандрівника продовжувала коментувати його лекції та діяльність: називала «авантюристом», «містифікатором», з яким треба бути обережним¹⁵.

Окремо висвітливо відвідини М. Берновим пам'яток античності — давньоримські міста (переважно руїни пізньоримського періоду). Спершу подорожній відвідав Гіпон-Регій поблизу Бона (від міста майже нічого не залишилося) та церкву на честь Св. Августина, зведену кардиналом Лавіжері (Там само. С. 241).

Найбільш відома пам'ятка — Тімгад, римська колонія дорогою на Карфаген (Марціана Ульпія Траяна Тамугаді — на честь родичів імператора Траяна). Місто називали «африканський Рим», у роки розквіту його населення налічувало 50 тис. Це не окремі руїни, а ціле місто, покинуте жителями й засипане піском. До занепаду міста призвели напади кочових племен, про що М. Бернову розповідали місцеві археологи (мандрівник називає їх «анархісти тих часів»).

М. Бернов спостерігав результати розкопок, що давали уявлення про тогочасне життя римлян — театр, форум, храм Юпітера, ринок і лавки. Він називає Тімгад «Алжирською Помпеею» — місто збереглося завдяки піскам або у зв'язку зі змінами клімату й «рози вітрів» пустеля наступала на цивілізацію (Бернов М. А., 1899. С. 194; Playfair R. L., 1877).

Зараз Тімгад — об'єкт всесвітнього спадку ЮНЕСКО. Досліджено великі площі — житлові квартали, водогін, каналізацію, 16 лазень тощо. Але, як і раніше, сьогодні відвідати цю пам'ятку доволі важко.

Так само, як і в Тімгаді, у Ламбесі залишилося багато пам'яток: преторіум, храм Ескулапа, ворота на три арки, мозаїки, чимало монет («рай для археолога») (Бернов М. А., 1899. С. 193).

М. Бернов відзначив, що арабські, античні та взагалі пам'ятки старовини в Алжирі перебувають у доброму стані. Спеціально їх не руйнують, не розтягують, як у нас на «Півдні Росії», на будівельні матеріали (Там само. С. 200).

Врешті-решт М. Бернов, спілкуючись з капітанами двох російських комерційних кораблів на зворотному шляху з Африки, дійшов думки про те, що довго без Росії, навіть у красивих і теплих краях, перебувати неможливо, потрібен

¹¹ Le Petit Journal. 20.06.1894. P. 1.

¹² Ibid. 26.06.1894. P. 4.

¹³ Guelma-journal. Journal républicain indépendant. Organe des intérêts de Guelma et de la région. 1894. 29 Mars. P. 2.

¹⁴ Ibid. 31.05.1894. P. 2.

¹⁵ La Gazette algérienne. Paraissant tous les mercredis [«puis»] Journal de l'arrondissement de Bône]. 21.03.1894. P. 3; Ibid. 28.03.1894. P. 2; Ibid. 04.04.1894. P. 3; Ibid. 21.07.1894. P. 3.

контраст. У «Записках» відчувається туга за батьківщиною, постійні порівняння з нею. Так, приміром, він дуже зрадив, коли в Тлемсені знайшов знайомі рослини — малину, вишню тощо. М. Бернов пише про Алжир: «...у підсумку мене вся ця вічна весна врешті втомила» (Бернов М. А., 1899. С. 244).

«Le Petit Journal» від 20 червня 1894 р. зазначає, що у М. Бернова є конкурент («поки він відпочиває у Парижі», англійське видання “The sporting life” сповіщає про пішу подорож островом іншого спортсмена¹⁶). Можливо, саме така конкурентна ситуація й спонукала М. Бернова покинути своє комфортабельне й навіть елітне проживання в улюбленому Парижі та знов поновити свої подорожі.

Тут зауважимо, що зацікавленість тематикою, якій присвячено книги М. Бернова, була притаманна й українським громадським діячам кінця XIX — початку XX ст. Непересічний інтерес до природи та способу життя пустельних народів підтверджує також популярність народо-просвітних праць видатного українського громадського діяча, вченого-гуманітарія, педагога і просвітника Б. Грінченка, які він видавав невеличкими й дешевими брошурами для формування кругозору, поваги та інтересу до інших способів життя та суспільної організації народів світу, відкривав малоосвіченим українським селянським масам різні перспективи історичного розвитку. Для популярного викладу він та його дружина М. Грінченко (Гладиліна у дівоцтві, Марія Загірня — письменницьке псевдо) послуговувалися як науковою літературою (у їхній величезній бібліотеці, що на сьогодні в основному зберігається у фондах Бібліотеки НАНУ ім. В. В. Вернадського, є актуальною етнографічною літературою). Нам не вдалося встановити першоджерело чи взаємозв'язок окремих сюжетів творів подружжя Грінченків із розповідями М. Бернова.

Вперше за підписом В. Чайченко у Львові накладом Товариства «Просвіта» 1892 р. було видано два твори «Фінляндія» і «Велика пустеля Сахара» (ч. 147, кн. 8, 47 с., з ілюстраціями). Видання під різними назвами виходило неодноразово (щоб «обійти цензуру»). Найбільш відомим є львівське — «Фінляндія і Сахара» (1897). Доопрацьований і розширений твір про Сахару вийшов окремо у видавництві київської «Просвіти» 1908 р. під назвою «Про пустині» (додано інформацію про пустелі Азії та Америки (59 с.) (є перевидання 1917 р. та 2014 р., останніми ми і послуговувалися — «Фінляндія і Сахара» (Грінченко Б. Д., 2014. С. 153–176) та «Про пустині» (Грінченко Б. Д., 2014. С. 177–201).

Видання містять основні відомості про географію, мінералогію, клімат, рельєф, тварин,

спосіб життя людей. Б. Грінченко наголошує з погляду своїх соціальних позицій, що зиск мають лише «пани», а «раби» роблять всю роботу. Переповідає і сюжет про протистояння туарегів на чолі із жінкою Фетумою з арабами на чолі з ватажком Бен-Мансуром. Отже, Б. Грінченко трактує зміст історії поневолених народів як національно-визвольний процес (Грінченко Б. Д., 2014. С. 193–195).

Таким чином, можна констатувати, що регіон Алжиру і Сахари викликав сталий інтерес у європейської публіки, зокрема й на українських теренах, що можна вважати закономірним в епоху модернізації великих колоніальних поліетнічних імперій кінця XIX — початку XX ст. У рецепції М. Бернова цей регіон відкриває панораму цивілізаційних контактів різних народів, волею долі об'єднаних у Французький Алжир.

М. Бернов ретельно фіксує міжетнічні протиріччя у культурній, побутовій, політичній та адміністративній сферах, іноді транслює давні, установлені стереотипи й фактично поза його увагою залишаються питання шляхів вирішення цих проблем. Він немов намагається бути понад процесом, за межами позицій «переможців» (французів) та «переможених» (арабів). Але М. Бернов, як європеєць та представник Російської імперії (також несправедливо улаштованої щодо її поліетнічного населення), не звертає уваги на національно-визвольну тематику й переважно наголошує на цивілізаторській місії та високій культурі Франції. Мандрівник доводить до загалу лише деякі моменти з колоніальних реалій (бруд, бідність, недосконалість місцевих суспільних і господарських структур, деякі архаїчні чи жорстокі традиції тощо).

Особливістю «Записок» і повідомлень у періодичних виданнях, що надає М. Бернов, є багато описів та розповідей про спілкування з представниками народів регіону, які мали різний соціальний статус, деталей знайомства з ними, але мандрівник уникає вживання власних імен, найменовані лише його слуга Бельєр, один військовий та араб-наглядач (сторож) Тімгаду (жодного мера, банківського чи адміністративного посадовця тощо). Така деперсоніфікація переносить нашу увагу на враження та висновки самого М. Бернова, його ім'я начебто акумулює інформацію та формує загальний висновок про регіон.

Новим рівнем для М. Бернова як професійного мандрівника та популяризатора знань про світ можна вважати його занурення в ісламську культуру, досвід внутрішньої життєдіяльності так званих «класичних» колоніальних імперій, знайомство з різними народами та проблемою їхньої комунікації із «цивілізованим світом».

¹⁶ Le Petit Journal. 20.06.1894. P. 1.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2 (13). С. 58–66. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Бернов М. А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М. А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П. О. Облонского, 1899. 256 с.
- Грінченко Б. Зібрання творів. Народопроевітня спадщина (в 2 кн. Кн. 1); прим. і комент. (А. І. Мовчун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2014. 543 с.
- Le Koran, traduction nouvelle faite sur le texte arabe / par M. Kasimirski, interprète de la légation française en Perse. Paris, Charpentier, 1844. 511 p.
- Playfair R. L. Travels in the Footsteps of Bruce in Algeria and Tunis. London, 1877. 300 p.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. – liutyi 1894 r.) [Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 – February 1894)]. *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.28>
- Bernov, M. A. (1896). Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda [From Odessa across Crimea on Foot. Russian Traveller's Letters]. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). Ispaniia, Alzhir i Sakhara [Spain, Algeria and Sahara]. Sankt-Peterburg: Tipografiia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Grinchenko, Borys. (2014). Zibrannia tvoriv. Narodoprosvitnia spadshchyna [Collection of Works. National Educational Heritage]. In A. I. Movchun *Prymitky i komentari*, Vol. 1, Kyiv: Kyivskiyi universytet im. Borysa Grinchenka, 543 p. [in Ukrainian].
- Le Koran, traduction nouvelle faite sur le texte arabe. (1844). Par M. Kasimirski, interprète de la légation française en Perse. Paris, Charpentier. 511 p. [in French].
- Playfair, R. L. (1877). Travels in the Footsteps of Bruce in Algeria and Tunis. London, 300 p. [in English].

Дата надходження статті до редакції: 03.02.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)